

Zuidwesterheem

jaargang 30
nummer 94

Informatiebulletin van de
AWN - vrijwilligers in de archeologie -
afdeling Zeeland
juni 2018

Bronzen legpenning voor Dicky	03
Aanlevering kopij zwh	04
Monitoring en wandelingen op de slikken van Oud-Rilland	05
Verslag Meeuwenduinen (Schouwen) over 2017	06
Korte impressie bezoek opgraving Kipdorp in Antwerpen	09
Tweede bezoek opgraving Kipdorp in Antwerpen	12
Opgraving van skeletten aan de Korte Ring te Bruinisse	14
Medewerking aan archeologische bedrijven en de SCEZ	16
De Arnemuidse zoutnering	17
Verdiepingscursus Romeins aardewerk	20
Verslag excursie naar museum De Meestof in St. Annaland	22
Nieuwtjes en museumtips	24
Restauratieproject muurschilderingen afgerond	26
Brand in de kerk	28
De Pijpenkoppen van Van der Tuin	34
Excursie naar Ieper	37
Mededelingen bestuur	41
Tweede deel VrijwilligersoproepSysteem	42
Agenda 2018	43

Foto's omslag en hierboven: Niek Beeke (Streekmuseum De Meestof, St. Annaland)

Bronzen legpenning voor Dicky

Uit handen van de toenmalig landelijk vz. Tonnie van de Rijdt, ontvangt zij de Bronzen Legpenning en de bijbehorende oorkonde. Foto: Niek Beeke.

Tijdens de laatstgehouden landelijke Algemene Ledenvergadering op 7 april 2018 was er ruimte gereserveerd voor het uitreiken van de Bronzen Legpenning aan een drietal leden van de AWN, waarvan Dicky de Koning er één van was.

De bronzen legpenning kan jaarlijks worden toegekend aan een lid van

onze vereniging dat zich op bijzondere wijze heeft ingezet voor de Nederlandse archeologie. En in het geval van Dicky moet daar nog aan toegevoegd worden: zonder haar inspanningen zou afdeling Zeeland nauwelijks of in het geheel niet bestaan!

Niet alleen bekleed zij de afgelopen jaren de functie van secretaris (eigenlijk ad interim), daarnaast is zij sinds decennia met zeer veel enthousiasme en gedrevenheid de veldwerkcoördinator van onze afdeling. Tevens coördineert zij tal van (publieks) activiteiten voor onze leden en belangstellenden, zoals o.a.: excursies, lezingen, workshops en tentoonstellingen in binnen- en buitenland. Vanuit de AWN ondersteunt zij al vele jaren de Werkgroep Archeologie Hulst. Door haar enorm uitgebreide netwerk vervuld zij als vanzelfsprekend ook de PR functie voor onze afdeling. De laatste tijd vertegenwoordigt zij onze afdeling op het zgn. Regionaal Overleg van een aantal afdelingen in Zuidwest Nederland. Namens ons bestuur neemt zij de honneurs waar in het tweemaandelijks overleg met de SCEZ. Hoewel zelf ter plaatse niet meer fysiek aanwezig, begeleidt zij met veel elan, kennis en kunde de monitoringen op het verdronken land van Oud-Rilland. Dicky, zeer welverdiend en van harte proficiat!

Niek Beeke.

Aanlevering kopij zwh

Om misverstanden en teleurstellingen bij het aanleveren van kopij voor ons papieren informatiebulletin Zuidwesterheem te voorkomen, geef ik u graag de volgende aanwijzingen.

TEKSTEN

Teksten kunnen in elk format worden aangeleverd: *.txt, *.rtf, *.doc, *.docx enzovoort.

Zuidwesterheem kent namelijk een eigen opmaakprofiel. Dit wordt gehanteerd om het geheel er zo uniform mogelijk uit te laten zien.

Teksten met voetnoten en / of eindnoten kunnen helaas niet in behandeling genomen worden.

Tabellen, grafieken, diagrammen, illustraties, afbeeldingen, e.d. met daarin voorkomende teksten mogen geen originele breedte hebben die groter is dan 13 cm. Indien tabellen worden gebruikt, dan bij voorkeur deze in Word aanmaken of converteren naar Word.

AFBEELDINGEN

Afbeeldingen, illustraties, foto's e.d. die bij een bepaalde tekst behoren, kunnen alleen maar verwerkt worden als zij separaat worden aangeboden. Dus NIET als zij voorkomen als inge-

sloten bestanden in Word, Excel, Powerpoint enzovoort.

Foto's uitsluitend als originele bestanden vanaf de geheugenkaart van de fotocamera, liefst RAW bestanden, anders TIFF of JPG. Minimale eis voor een liggende foto: 3033 x 2022 px en voor een staande foto: 1460 x 2190 px.

Foto's die gemaakt zijn met een smartphone en/of een tablet zijn uitsluitend geschikt voor weergave op een beeldscherm en dus niet voor drukwerk.

Scans met een gescande resolutie van minimaal 300 of liever 600 dpi en als TIFF of PNG bestand.

Ingeval scans in zwart/wit en/of grijs-tinten deze toch inscannen als kleurenafbeelding m.b.t. eventuele contrastcorrectie (via de kleurkanalen).

Zelfgemaakte afbeeldingen, illustraties e.d. het liefst aanleveren als gevectoriseerd bestand, dus niet als rasterafbeelding of bitmap (BMP). Enkele softwareprogramma's waarmee vectorbestanden gemaakt kunnen worden, zijn: Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, Adobe Fireworks en AutoCAD.

Bij voorbaat dank voor uw medewerking.

Niek Beeke

m

onitoring en wandelingen op de slikken van Oud-Rilland

JAAROVERZICHT 2017

In 2017 werd er onder leiding van Leo den Heijer 15x een monitoring annex wandeling gedaan op de slikken bij het verdrinken Oud-Rilland. Soms alleen, maar ook met groepen waaronder: de IVN De Bevelanden,

de KNNV uit Roosendaal, drie schoolgroepen uit Krabbendijke, enkele familiegroepen, deelnemers van de AWN-Basis cursus en andere enthousiasten na een artikel in Westerheem.

Het totaal aantal bezoekers was dit jaar 171, een mooi getal. Dat betekent dat Leo, vaak samen met Daan Jansen, gemiddeld 11 wandelaars per keer allerlei sporen op het verdrinken Oud-Rilland heeft laten zien.

Ook is Leo de eventuele schade gaan bekijken toen een uit de koers geraakt schip vanuit de Antwerpse haven

*Ons jongste lid Sil laat aan Karel-Jan een scherf zien.
Foto: Leo den Heijer.*

op de slikken gestrand was. Het viel gelukkig mee, het schip lag in het stroomgat van een oude geul, bijna tegen de dijk nabij het dorp Bath net naast de oudste bewoningsresten.

De getijdenwerking in de Westerschelde is zeer dynamisch. Zo is er iets te zien en zo is het weggespoeld of juist onzichtbaar verdwenen onder een laag slik. Helaas is er op veel plaatsen, onder andere bij de huisplattgrond nabij de strekdam aan de Oostketel, zoveel erosie waargenomen dat de archeologen van de SCEZ daar een onderzoek zijn gestart.

Ook dit jaar hoopt Leo weer veel mooie wandelingen te kunnen doen.

Voorlopige data:

- zaterdag 14 juli: groep vanuit Eindhoven 30 a 40 personen vertrek 10.20 uur (vol!)
- zaterdag 11 augustus vertrek 09.15 uur, al 3 personen hebben zich aangemeld.
- zaterdag 29 december vertrek 13.45 uur.

Op verzoek kan door de week nog een excursie gepland worden afhankelijk van het tij.

Zie ook de website:

www.awnzeeland.nl

Heel erg bedankt Leo en Daan, dankzij jullie blijft er aandacht voor Oud-Rilland.

Dicky de Koning.

Verslag Meeuwenduin- nen (Schouwen) over 2017

NATUURHERSTEL MEEUWENDUINEN

Sinds 2008 is het de gewoonte dat de AWN (met leden uit Den Haag en Zeeland) in maart en november de actieve stuifvalleien Vlierendal, Nieuwe Westerse Laagte en Langedal belopen. In maart wordt vooral de situatie van de verstuingen en de geologie/geomorfologie bekeken, in november wordt in uitgezette - steeds dezelfde - vakken geraapt. De kunst is alle archeologica binnen een jaar gedetermineerd en verwerkt te hebben in tabellen (en soms kaarten). Bijzonder voor 2016 waren ca. 25 scherven van een pot met zgn. Kalenderberg versiering in het Vlierendal en een bijzondere tand in een veenrestant in de Nieuwe Westerse Laagte. In het Langedal werd weinig gevonden.

Naast de AWN-monitoring werd er ook veel ander werk in de duinen gedaan. Het jaar 2017 stond in het teken van de herstelmaatregelen in de Meeuwenduin op Schouwen. De zgn. PAS-maatregelen vonden plaats in een gebied van 100 hectare in het noordwestelijke deel. Zo'n 60 hectare struweel van duindoorn en vlier werd verwijderd en 18 hectare Amerikaanse vogelkers. Eveneens werd 20 hec-

In de Nieuwe Westerse Laagte hebben leden van de monitoringsploeg het vierkantsnet uitgezet (10x10m) en rapen per vak de vondsten bij elkaar.

Foto: Bert van der Valk.

tare geplagd. Als motor van nieuwe verstuivingen zijn twee stuifgaten relatief hoog in de zeeleep aangelegd, waardoor kalkrijk zand naar binnen kan waaien en erosie nieuwe kansen krijgt.

Omdat de Kop van Schouwen een Archeologisch Monument is, was toestemming van de RCE nodig. Het verplichte bureauonderzoek werd gedaan door Artefact en Deltares, gebruik makend van de onderzoeksresultaten van de AWN. Het leidde tot het rapport 'Westenschouwen PAS maatre-

gel Meeuwenduinen en Domaniale bossen', pp. 92 + bijlagen (2016) door G.P.A. Besuijen en L. van der Valk.

DE VERKENNINGEN VAN MAART EN NOVEMBER

Op weg naar de stuifvalleien wordt steeds de kusterosie bekeken in de profielen van de zeeleep. De kleuren geven de zandsoort aan: suppletiezand (grijs), Oud Duinzand (witgrijs) en Jong Duin- en Strandzand (geel).

In het Vlierendal takelen de zgn. getuigebergjes verder af en blijft slechts een hoop vliertakken over. Opnieuw werd Kalenberg aardewerk gevonden. Vanaf het natuurlijke stuifgat in de zeereep waait veel zand door het Vlierendal. Achterin de vallei vindt erosie plaats en komen nieuwe scherven aan de oppervlakte; vooral in een afvalkuil die stand houdt, terwijl het zand eromheen wegwaait. In het Vlierendal worden altijd veel IJzertijd scherven gevonden, en momenteel opmerkelijk veel scherven van Kalenderberg aardewerk. Eén van

de werkgroepleden heeft hierover een detailstudie uitgevoerd.

In november 2017 zagen we de effecten van het schoonmaken van de Westerse Laagte en Nieuwe Westerse Laagte met ervoor de nieuw gemaakte stuifgaten in de zeereep. In de Nieuwe Westerse Laagte volgen we de uitblazing met zgn. erosiepijketten. Lokale erosie van 40 cm per halfjaar is geen uitzondering. Determinatie van de bijzondere tand uit 2016 gaf als resultaat bruine beer, waarvan al eerder botten van een voorpoot waren gevonden.

De deelnemers aan de monitoring van 25 november 2017 in de Nieuwe Westerse Laagte. Foto: Bert van der Valk.

Fragment van een pot met zgn. Kalenderberg versiering, vondst uit november 2016. Later zijn nog meer fragmenten gevonden. We nemen aan dat deze pot uit de overgang van Midden naar Late IJzertijd stamt. Vondst uit het Vlierendal, Meeuwenduinen, Schouwen-Duiveland. Schaalverdeling op de lineaal in cm. Foto: L van der Valk.

In de Nieuwe Westerse Laagte worden vooral Middeleeuwse scherven gevonden, in grote hoeveelheden: 1,5 kilo per 100 m² per raapmoment is vaker voorkomend. Deze hoge concentraties duiden mogelijk op een nederzetting en niet op akkerbemsing. Naast het Langedal is de site van het oude kooihuis door de grote rooi-

machines van de duindoornstruwelen geheel verramponneerd.

In 2017 werden geen belangwekkende metalen bodemvondsten (fibula's, munten) gedaan. Wel vonden we een ijzeren pijlpunt, vermoedelijk van een kruisboog.

Frans Beekman en Bert van der Valk.

Korte impressie bezoek opgraving Kipdorp in Antwerpen

Op een zonnige, maar koude zaterdag in februari van dit jaar bracht AWN afdeling Zeeland een bezoek aan Antwerpen. In het kader van een betere ontsluiting van het stadscentrum voor het verkeer wordt hier een groot bouwproject uitgevoerd. Het tracé voert langs de zestiende-eeuwse Spaanse verdedigingswerken aan de 'landzijde' van de stad. Onder de Leien zijn de muurresten van deze omwalling goed bewaard gebleven. Bij de aanleg van de nieuwe tramlijn, de Noorderlijn, komen ze opnieuw aan het licht. Enkele delen van de omwalling moeten wijken voor het nieuwe tramtracé. Restanten van de Kipdorpbrug- en het bastion zullen straks deel gaan uitmaken van het Opera-

plein en zullen permanent zichtbaar blijven. Op deze plek stond de Kipdorppoort, één van de vijf stadspoorten in de omwalling. Deze monumentale toegang tot de stad werd verdedigd door een bastion. De poort vormde samen met een brug over de stadsgracht de verbindingroute naar de Kempen en Noord-Brabant. In de tweede helft van de negentiende eeuw is de versterking afgebroken om verdere stadsontwikkeling mogelijk te maken.

Om het publiek kennis te laten maken

met de archeologische werkzaamheden die in het kader van dit grootschalig nieuwbouwproject plaatsvinden, was door de Stad Antwerpen een 'open weekend' georganiseerd. Hiervoor bleek een overweldigende belangstelling te bestaan. We hebben zelden zoveel mensen urenlang geduldig in de rij zien staan om te mogen afdalen naar de bodem van de voormalige stadsgracht. Het lange wachten was de moeite waard: vanaf zo'n 8 meter onder het maaiveld viel het indrukwekkende bastion in volle glorie te bewonderen. Uiteindelijk heb-

Kipdorppbrug. Foto: Leo den Heijer.

ben ruim 11.000 bezoekers gebruik gemaakt van de uitnodiging tot een bezoek aan deze opgraving!

Archeologen van de Stad Antwerpen gaven uitleg aan de hand van afbeeldingen van oude schilderijen en foto's. Een tot de verbeelding sprekend winters plaatje vormde het schilderij van het ijsvermaak op de gracht. Ook werden bodemvondsten, zoals scherven en pijpenkopjes, gewassen en aan het publiek getoond. Daarnaast was er volop sfeervol entertainment. Personen in historische kleding brach-

ten de periode van de Tachtigjarige Oorlog tot leven. Er waren soldaten, dames en heren van de rederijderskamer 'De Goudsbloem' en dansende en zingende meisjes uit ons eigen Brielle ('Alva verloor er zijn bril') en scherpende leden van het St. Michielsgilde. Kortom, voor elk wat wils. Ook de inwendige mens werd niet vergeten: speenvarken aan het spit, bier en Elixir d'Anvers verspreidden verleidelijke geuren. Misschien werd niet alles even authentiek uitgevoerd - een blauwe 'foodtruck' met koffie? -, maar gezellig was het zeker! En voor

Een deel van het bastion aan de Kipdorppoort. Foto: Conny Dekker.

de avondopenstelling stonden al kisten met schalen kaarsverlichting klaar. Bij het Infopunt konden de bouwplannen worden bekeken die ten grondslag liggen aan dit archeologisch onderzoek.

Voor degenen die niet mee konden op 10 februari, was er een herkansing op 17 februari. Karen Minsaer van de archeologische dienst van Antwerpen bood gelegenheid tot een uniek extra groepsbezoek. Hiervan hebben nog eens 22 AWN-leden gebruik gemaakt.

Wie meer wil weten over de geschiedenis van de vestingwerken kan uitgebreide informatie vinden in de brochures 'Woelig vaarwater Antwerpen en de Scheldeforten' en 'Kipdorp, Brug naar het verleden', uitgebracht door de Stad Antwerpen. Nadere informatie over de voortgang van het project en de opgravingen is te vinden op de website:

www.antwerpenmorgen.be

Wie op de hoogte wil blijven van de ontwikkelingen inzake archeologie en monumentenzorg in de stad Antwerpen kan inschrijven op de digitale nieuwsbrief Onroerend Erfgoed Antwerpen op de website

Monumentenzorg@stad.antwerpen.be

Anne-Marie Visser.

Tweede bezoek opgraving Kipdorp in Antwerpen

Zoals u al heeft kunnen lezen in het verslag van het eerste bezoek aan de opgraving in Antwerpen, volgt nu een verslag van het tweede bezoek. Op uitnodiging van archeoloog Karen Minsaer uit Antwerpen kwamen we om 14.00 uur in het voorlichtingscentrum aan de Italiëlei bij elkaar. Sommigen waren wat verlaat door de files onderweg. Het was een groep van 25 personen waaronder de stadsarcheoloog Marco Vermunt uit Bergen op Zoom. We kregen uitleg over het bouwproject en de afbraak die ter plekke noodzakelijk bleek in verband met de aanleg van een tunnelbuis voor het tramtracé van de Noorderlijn. We kregen hesjes, eventueel helmen voor de veiligheid en laarzen voor de modder onder in de put. Eerst bekeken we de site van bovenaf.

Karin Minsaer gaf uitleg over de Middeleeuwse omwalling. Een groot stuk muur, een stuk bastion en de twee hele bogen van de Kippoortbrug waren uitgegraven. Het zag er indrukwekkend uit.

Dan de afdaling naar beneden langs een smalle metalen trap die licht wibelde. We stonden op de bodem van de gracht en keken hoog op tegen de breed gefundeerde muren. Op de

Kipdorpbrug. Foto: Leo den Heijer.

muren gaf de grijs verkleurde rand de waterstand van de oude gracht aan. Een bijzonderheid is een prachtig piramidevormig stuk natuursteen op een hoek van de bastionmuur. Vak-kundige Karen Minsaer gaf uitleg aan de hand van detailtekeningen.

Onder één van de bogen was men bezig met het uitgraven van de grachtbodem. Er kwamen veel metalen voorwerpen, maar ook houten balken tevoorschijn. Ze werken met metaal-detectorteams van vrijwilligers. De archeologen hadden nog een week de tijd voor het vinden van nieuwe bodemvondsten. De kratjes stonden klaar in de uitgezette (paaltjes) 2 bij 2 meter vakken om door te ploeteren.

Er ligt nog van alles; botmateriaal, scherven te veel om op te noemen; m'n handen jeukten maar we mochten niets.....

Na nog wat rondgekeken te hebben was het weer tijd de site te verlaten, betreurend dat er na komende week heel wat van dit moois vernield en weer toegedekt zal zijn. We kregen een mooie folder en gravure over de Kipdorpbrug mee. En daarna was het tijd voor koffie, thee, limonade, chocomel of een Belgisch biertje. Behalve wat fileleed was het mede dankzij het mooie weer en de bijzondere uitleg van Karen Minsaer een zeer geslaagde middag.

Leo den Heijer, AWN.

Opgraving van skeletten aan de Korte Ring te Bruinisse

19 februari - 28 februari 2018

Het vroom een paar dagen in februari, niet direct aantrekkelijk voor een opgraving. Een week daarvoor waren er tijdens grondwerken ter voorbereiding van de bouw van een winkel met daarboven appartementen, tegenover

de kerk in Bruinisse, skeletten aangetroffen. Het is niet zo verwonderlijk dat juist daar een begraafplaats is geweest. Het was het terrein rondom de voormalige kerk die er, in verschillende gedaantes, heeft gestaan van ongeveer 1500 tot de bombardementen in januari 1945. Er is begraven tot in de negentiende eeuw.

Na de vondst van de skeletten werd het werk stopgezet en het archeologisch bedrijf Artefact werd gevraagd de opgraving te doen. Zij konden wel wat hulp van AWN-ers gebruiken.

Het blootleggen van skeletten met Constance van der Linde, specialiste fysische antropologie. Foto: Leo den Heijer.

Leo den Heijer, Conny Dekker en een detectorzoeker meldden zich aan. Maandag 19 februari begon het werk. Els Coppens van Artefact met collega Dante de Ruijsscher waren al aan het werk. Om negen uur kwam daar ook Constance van der Linde bij. Zij is een archeoloog met als specialisatie fysische antropologie. Ook moet de kraanmachinist vermeld worden. Snel bleek dat er veel meer skeletten lagen dan men eerst dacht. Per dag werden er 8 tot 10 skeletten blootgelegd, ingemeten, gefotografeerd en gelicht. Het waren skeletten van mannen, vrouwen, kinderen en baby's, een doorsnee van de bevolking in Bruinisse. Wat opviel aan de skeletten was de lengte van de mannen, (zij waren zeker 1,80 meter) en de gave gebitten. Dit wijst op een voeding met voldoende eiwitten en het eten van weinig zoetheid. Na een week van skeletten blootleggen en lichten was het zelfs nodig een paar extra dagen aan de opgraving toe te voegen. Tien dagen heeft de opgraving geduurd en zijn er 50 skeletten gelicht. Er werd gewerkt van 's morgens half acht tot zes uur in de namiddag. In de ochtend vroom het negen graden en na vieren daalde de temperatuur weer onder het vriespunt. Gelukkig scheen overdag de zon op ons en de oude botten, waardoor we toch konden doorwerken. 's Nachts werd alles toegedekt met een dikke deken van isolatiemateriaal. Of we het koud hebben gehad? Nee, eigenlijk alleen de eerste uurtjes

maar, daarna was er warme koffie in de keet, gezet door de mannen van het grondverzet, met een Zeeuwse bolus of een Belgische chouquette of met een ander woord, een éclair. Voor de duidelijkheid; het is een langwerpige soes met banketbakkersroom vulling en chocoladeglazuur er op. De skeletten zijn naar de ruimte van Artefact gebracht. Daar wachtten ze op een wasbeurt om daarna nogmaals bekeken te worden door deskundigen om ze te dateren en te beschrijven.

Conny Dekker

Kijkt u ook eens op:
www.awnzeeland.nl

M edewerking aan archeologische bedrijven en de SCEZ

In de afgelopen maanden werd door onderstaande bedrijven aan de AWN informatie gevraagd.

SOB Research vroeg informatie voor:

- een Archeologisch Booronderzoek ten behoeve van Plangebied Willem Zelleweg, Goes;
- een Archeologisch Booronderzoek vanwege sloop- en bouwwerkzaamheden van een oude schuur aan de Molenweg 19 in Scherpenisse;
- een Archeologisch Booronderzoek ten behoeve van Plangebied Willem Barentszstraat 27-31 in Goes; vanwege de aanleg van een tunnel onder de spoorlijn.

Artefact! vroeg informatie voor:

- een Archeologisch Bureauonderzoek voor het plangebied Beethovenlaan 10 te Goes;
- een plangebied in de Groe (gemeente Goes), aan de Groeweg 2;
- een booronderzoek i.v.m. een omgevingsvergunning (aanleg waterberging) voor een gebied aan de Noordhoeksewegeling 3 te Kapelle (Eversdijk);
- onderzoek verbreden van een kreek Scheeweg-Bosschaartweg bij Ritthem.

De hulp van AWN-ers werd gevraagd voor de volgende projecten:

- voormalige begraafplaats in Bruinisse;
- vervolgonderzoek aan de Voorstad in Goes;
- vervolgonderzoek aan de Houtmarkt in Hulst;
- voorbereiding rioolwerkzaamheden in Aardenburg.

Werkzaamheden voor het Zeeuws Archeologisch Depot (ZAD):
Wekelijks komen 3 à 4 vrijwilligers in onze werkruimte bijeen voor diverse werkzaamheden.

Zakken vol aardewerk, bot en glas van de collectie 'van der Tuin' gingen door onze handen.

Voor opname in het depot moet een Archis-registratie aangevraagd worden door archeoloog Hans Jongepier. De dephouder Joost van den Berg geeft ROB-dozen, doosnummers en invullijsten. Wij determineren en beschrijven het materiaal op bakselsoorten, vorm en type als het mogelijk is, volgens het zogenaamde Deventer Systeem.

Zo hebben we op verzoek van Joost vier ROB-dozen uitgewerkt van een heel oud AWN-onderzoek op het kerkterrein in Oud-Sabbinge. De vondsten zijn gedetermineerd en ingeschreven voor opname in het depot. In 2010 kregen we van het museum in Zierikzee bakken en zakken vol met vondsten. Jan Ten Heggeler uit Zierikzee had allerlei materiaal verza-

meld uit de grond die vrijkwam bij werkzaamheden aan de riolen en graafwerkzaamheden t.b.v. ondergrondse afvalcontainers. Deze diepe putten in de Poststraat, Kerkhof en de Maarstraat leverden vondstmateriaal uit de oudste bewoningsfase van Zierikzee op. Aardig wat middeleeuws materiaal, 11^e tot 14^e eeuwse aardewerkfragmenten en allerlei ander huishoudelijk afval tot ca. 1850. Het eindresultaat is zes ROB-dozen voor het depot!

Dicky de Koning.

De Arnemuïdse zoutnering

In het voorjaar werd in het Oudheidkundig Museum van Arnemuiden een expositie over de zoutnering geopend. Dit was in de 15e en 16e eeuw één van de steunpilaren van de welvaart. Arnemuiden fungeerde in die tijd als de officiële stapelplaats voor het zout in de Nederlanden.

Uit archiefgegevens weten we dat in de vroegste eeuwen van Arnemuiden

(vanaf de 13e eeuw) aldaar de moer-nering of darinckdelverij werd bedreven. Uit percelen oudland werd zouthoudend veen gegraven. Na droging werden de turven verbrand in zogenaamde selbranderijen. De kostbare zouthoudende as werd in zakken naar de zoutketen vervoerd. Daar werd de as, vermengd met zeewater, in pekelvaten op sterkte gebracht. Daarna werd de brei in zoutpannen met een doorsnee van wel vijf meter, staande op muurtjes van vier voet hoog, onder voortdurend roeren verhit door een turfvuur tot wel 100 graden. Het raffinageproces ging net zolang door totdat er witte zoutkristallen overbleven van eerste klas kwaliteit. De zoutketen waren in deze tijd eenvoudige houten schuren met openingen in de daken.

De moergraverij werd rond 1500 verboden door de landheer, keizer Karel V. Het landschap en de dijken begonnen gevaar te lopen, niet in het minst door het buitendijks turfgraven. Na dit verbod ging men over op de invoer van het ruwe baaizout van de Franse, later ook van de Spaanse en Portugese kust. Bekende zoutplaatsen in Frankrijk waren Guérande en Bourgneuf. Het baaizout werd naar de befaamde rede van Arnemuiden gebracht met de vrachtschepen van de vrachtvaarders uit Bretagne. Het raffinageproces van het baaizout verschilde op zich niet zo veel van dat van het zouthoudende veen.

Bij de rode pijl de zoutketen van Arnemuiden.

Onvoorstelbaar is de enorme bedrijvigheid die dit opleverde op de rede en voor de wal van Arnemuiden. Ongeveer 80% van de buitenlandse schepen die in de 16^e eeuw voor Arnemuiden ankerden, was met zout geladen. Jaarlijks waren dit er gemiddeld 200. Voor veel inwoners betekende dit hun kostwinning. Dr. Arno Neele vermeldt in de 'Geschiedenis van Zeeland' dat, naast de handel van en naar Zuid Europa, 'Arnemuiden vanaf de vijftiende eeuw functioneerde als de officieuze stapelplaats voor zout, hetgeen vanzelfsprekend verband hield met de vele zoutziederijen in Zeeland. De zouthandel was in Arnemuiden zo belangrijk geworden dat de zoutschepen in de import- en exportregisters uit 1551-1552 apart werden geregistreerd. Zout was goed voor ongeveer zeventig procent van de waarde van de importen in Arnemuiden'.

Voor het haringkaken waren enorme hoeveelheden zout nodig. Het meeste zout werd uitgevoerd langs de Rijn en Maas en naar de Oostzee. De dominante rol van de Bretons in het zoutvervoer was na het midden van de 16^e eeuw voorbij. Vanaf toen kwamen honderden schepen uit de Hanzesteden te Arnemuiden aan (b.v. in 1571 circa 300).

De meeste zoutketen te Arnemuiden stonden eertijds aan de buitenkant van de keetdijk tussen de molen en het oude veerhuis. In de bloeitijd stonden er 62 zoutketen.

Een zoutkeet bestond meestal uit drie gedeelten. Aan de ene zijde was er een opslagplaats voor de brandstof en aan de andere zijde stonden de tobben met de pekels. In de middenruimte was de stookplaats met de zoutpan erboven. Bovenin de zoutkeet zat een rookafvoer in het dak, zodanig dat er

Detail schilderij “Darinck delven” van het Stadhuismuseum in Zierikzee.

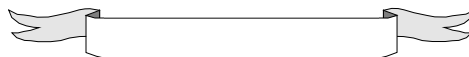
zoveel mogelijk warmte in de ruimte bleef hangen. Het in manden of op planken boven de zoutpannen gedroogde zout werd in bergplaatsen gestort; de zogenaamde zoutdennen, met een afhellende, met zakken belegde vloer, waarop het zout enige weken nadroogde.

Kortom het zout was ooit een belangrijke economische pijler van Arnhem. Het bracht veel bedrijvigheid en inkomsten voor de burgers en het stadsbestuur.

Joost Adriaanse.

Kijkt u ook eens op:
www.awnzeeland.nl

Verdiepingscursus Romeins aardewerk

Een buitenkans die een tiental AWN-ers hebben aangegrepen: zeven avonden cursus over de Romeinen in Zeeland en in het bijzonder hun aardewerk. Georganiseerd door de SCEZ en de AWN, met lezingen verzorgd door de archeologen van de SCEZ: Joost van den Berg (depotbeheer), Robert van Dierendonck, Hans Jonge-

pier en Karel-Jan Kerckhaert. Aan de hand van vondstmateriaal van de locatie Koudekerke Meinersweg en Breeweg leren we over de verschillende typen Romeins aardewerk en over de activiteiten die de Romeinen in Zeeland ontplooiden. Het vondstmateriaal van de AWN-noodopgraving uit 1975 is uit het depot gehaald en uitgesteld. Naast het bekende rood glanzende Terra Sigillata, liggen er hopen scherven van gevernist aardewerk, kruiken, amforen, dolia, enz. We leren welke literatuur we moeten

Foto's: Miranda van Hoorn-de Lange.

gebruiken om het aardewerk te determineren. Stuart, Niederbieber, Holwerda, Brunsting. Een afgestudeerd archeoloog kan dit dromen, maar voor ons cursisten is het nog onwennig. Tijdens de cursusavonden komen ook de originele veldtekeningen op tafel. Daaruit komt naar voren dat er aan de Meindersweg vier ovens zijn aangetroffen en dikke lagen kalk en kokkelen mosselschelpen aan de Breeweg. Het roept veel vragen op en er wordt flink gediscussieerd. Was het wel een schelpkalkbranderij? Voor welke gebouwen werd de kalk gebruikt? Werd er zout gewonnen? Werd er vissaus gemaakt? Was het een seizoensgebonden bedrijvigheid of werd er toch bij

gewoond? Ieder brengt zijn of haar eigen kennis en netwerk in. Misschien dat er vanuit die netwerken nog specialisten ingezet kunnen worden om deelvragen te beantwoorden. Joost heeft intussen al enkele, voor deze vindplaatsen, heel bijzondere fragmenten aardewerk ontdekt. Met de cursus hopen we een goede basis te hebben om de vindplaatsen Koudekerke Meinersweg en Breeweg verder uit te gaan uitwerken en te publiceren. Op 23 mei is de afronding van deze lessen en hopen we afspraken te kunnen maken over hoe en wanneer we verder gaan met deze projecten.

Miranda van Hoorn-de Lange.

Verslag excursie naar museum De Meestooft in St. Annaland

De start was in de oude schoolklas, de periode van de Lagere School kwam bij velen weer boven door de verhalen van de gids. Daarna gingen we naar de smederij, daar was Sjaak Jasperse al druk doende mooie onderdelen voor een sierlijk hekwerk te smeden. Ook hij weet zijn publiek te boeien! Verder waren nog veel meer gereedschappen en producten van allerlei oude ambachten te zien. Naast alle

gewone nijverheid en de landbouw met vooral meekrapteelt op de Toolse dorpen was er ook aandacht voor de visserij op schaal- en schelpdieren. Ook de mooie toonkamers van de rijke en arme bevolking, de streekdracht en de sieraden, de dorpsdokter, de schoenmaker en de dorpswinkel, de voorloper van de supermarkt. Kortom het dagelijks leven mooi uitgebeeld in het voormalige gemeentehuis. De AWN-ers zagen op de zolder nog een mooie vitrine met archeologische vondsten uit het Verdrongen Land van Zuid-Beveland. Anton van Oost heeft uit eigen collectie mooie voorwerpen beschikbaar gesteld, ooit gevonden op de slikken in de Ooster-

schelde en opgegraven uit de verdrinken stad Reimerswaal. Goed om te zien dat vindsters hun vondsten aan het publiek willen tonen!

In de wisselexpositie 'Gloeiende Glazuuren' is prachtig aardewerk te zien van de ontwerper Chris Lanooy, zijn levensverhaal en de pottenbakkerijen waar hij actief was. Chris is in 1881 geboren op St. Annaland en beroemd geworden om zijn bijzondere glazuurtechniek op fraai gevormd aardewerk.

Op het terrein is verder nog een Noorse woning te zien: een zogenaamde watersnoodwoning in 1953 geschonken aan Stavenisse en in 2003 overgebracht naar dit museum. Ook hier was

voor oudere bezoekers een herkenning van de huiselijke inrichting zoals die tussen 1950-1970 gewoon was. En voor de jongere AWN-ers was dit een inkijkje in de jeugd van hun ouders.

Een wasmachine, een radio, een moderne keuken van Bruynzeel, aparte slaapkamers, wat een luxe! Ja er is veel veranderd in ca. 70 jaar!

De middag is voorbij gevlogen, het was de moeite waard. Nog eens terugkomen hoorde ik iemand zeggen.

Namens de AWN-Zeeland werden de gids, de smid en de andere vrijwilligers heel erg bedankt voor de rondleiding en hun gastvrijheid.

Dicky de Koning. Foto's: Niek Beeke

Nieuwtjes en museumtips

ZAADag 17 maart 2018

Er waren meer dan 70 aanmeldingen dit jaar, waaruit blijkt dat de door de SCEZ georganiseerde lezingendag erg wordt gewaardeerd.

Het thema van dit jaar waren de Verdrongen Dorpen in Zeeland.

Nathalie de Visser van Edufact presenteerde een nieuwe inventarisatie. Dus niet alleen de kerkdorpen maar alle dorpen en gehuchten die tot nog toe bekend zijn uit historische bronnen en kaarten.

Dante de Ruijsscher vertelde van zijn onderzoek naar de ligging van Coxyde of Beniardskerke.

Leo den Heijer liet in een PowerPoint-presentatie ons meewandelen op de slikken van het verdrongen Oud-Rilland en toonde wat daar nog rest van de oude bewoning.

Tijdens de lunch verkocht de AWN nog aardig wat boeken en tijdschriften.

Daarna liet Anton van Oost ons zien hoe vroeger 'amateurarcheologen' in de verdrongen stad Reimerswaal opgravingen deden. De film en presentatie maakten diepe indruk op de aanwezigen.

Karel-Jan Kerckhaert van de OAS presenteerde de bescherming van de stad Reimerswaal. De verklaring tot

Rijksmonument zorgt er voor dat de toekomst voor dit gebied is veiliggesteld.

Tot slot gaf archeoloog Arnold Carmiggelt van BOOR een presentatie van het oude Rotterdam en directe omgeving in de Late Middeleeuwen.

Waarneming AWN

Tijdens de sanering van een olietank op het bouwplan 'Voorstad - Oostsingel' in Goes gingen Ruud v.d. Goes en Aad Bruijns regelmatig langs om waarnemingen te doen. Er werd muurwerk gesignaleerd. In een vervolgonderzoek door Artefact werden houtwerk langs een achtersloot, delen van een kelder en een afvalput gevonden. Een rapport met de uitkomsten volgt.

Houtmarkt Hulst

Tijdens het archeologisch onderzoek eind 2017 van SOB Research zijn veel sporen en vondsten uit de vroege bewoning van Hulst gevonden. In maart heeft archeoloog Marcel de Koning het onderzoek afgerond. Het rapport van het hele onderzoek volgt.

Kerkbanken

Via de WAH in Hulst hebben we bij het Meldpunt Bedreigd Erfgoed van de SCEZ melding gemaakt van plannen voor het verwijderen van de kerkbanken in het kerkje van Kloosterzande, dit in verband met een nieuwe inrichting van de kerk. Ook het plan om de oude Herenbank in het Protes-

In de put in de stad Reimerswaal. Foto: fam. Gerritsen.

tantse kerkje in Hulst te verlagen, is gemeld. Deze Herenbank uit 1658 komt nog uit de basiliek en verdient een betere behandeling! Ook de AWN deelt deze zorgen over het erfgoed nu kerken steeds meer multifunctioneel gaan worden.

Een greep uit nieuwe tentoonstellingen in Zeeuwse musea:

- In het OosterscheldeMuseum in Yerseke is de expositie over het Verdrongen land van Zuid-Beveland geheel vernieuwd. Er hangen diverse

landkaarten en schilderijen aan de wanden en in nieuwe vitrines zijn vondsten uit de stad Reimerswaal te zien. Meer info:

www.oosterscheldemuseum.nl

- In het museum in Arnemuiden is een nieuwe expositie geopend over het zoutzieden na de Middeleeuwen. De gebouwde maquettes en het kaartmateriaal geven een goed beeld van de zoutketen en de plaatsen waar die bestaan hebben. Door de AWN is in het verleden onderzoek gedaan naar de

moernering en zoutwinning in Arnestein.

In 't Uusje van Eine aan de overkant van het museum is een grote verzameling archeologische vondsten uit de kelder van het huisje te zien.

www.museumarnemuiden.nl

- Het Stadhuismuseum in Zierikzee heeft twee nieuwe tentoonstellingen:

1. Schilderijen van Zeeuwse meesters uit de Gouden Eeuw uit de Goedaert Collectie.

2. Werken van Theo Voorzaat met als onderwerp 'Overlevingsdrang'.

In beide exposities gaat men in gedachten terug in de tijd van rijkdom, pracht en praal en in de romantische wereld van verval en ruïnes.

Ook de archeologische collectie in de grote zaal, waaraan de AWN heeft meegewerkt, is een bezoek waard.

www.stadhuismuseum.nl

- In het Streekmuseum de Vier Ambachten in Hulst komt deze zomer van 14 juli tot 11 november een grote tentoonstelling over de bijzondere metalen vondsten uit de Hulster Haven. De Oudheidkundige Kring koppelt dit met een lezing en rondleiding door Stefanie Hoss op zaterdagmiddag 25 augustus.

Leden van de WAH en de AWN hebben daarin een grote rol gespeeld.

www.museumhulst.nl

Restauratieproject muurschilderingen afgerond

Vorig jaar zijn vier achttiende-eeuwse schilderstukken uit een voormalig woonhuis in Aardenburg geconserveerd, gereinigd en gerestaureerd. De opknopbeurt heeft bijna driekwart jaar geduurd. Vanaf deze week zijn zij te zien in het Archeologisch Museum te Aardenburg. De schilderijen stellen verscheidene taferelen voor: twee landschappen, een havenscène en een kust- en zeezicht. Welk deel van het land, of wellicht zelfs buitenland, de scènes voorstellen is onbekend.

In de jaren 60 werden vier oude schilderijen uit een woning in de Tuimelsteenstraat te Aardenburg 'gered'. Het huis zou naar verluidt afgebroken worden en de schilderijen zouden zonder de reddingsactie verloren zijn gegaan. De schilderijen werden overgebracht op panelen, kwamen in bezit van de voormalige gemeente Aardenburg en werden tentoongesteld in het voormalige Aardenburgse gemeentehuis aan de Markt. Daar hebben ze enkele decennia gehangen tot vorig jaar het pand verkocht werd. In de loop van de jaren is de kwaliteit van de schilderijen steeds verder achteruit gegaan. Vorig jaar werd besloten ze te laten restaureren. De opdracht daartoe werd gegund aan restauratie-

atelier Monica Martens in Aardenburg. Monica Martens was verantwoordelijk voor de conservering en reiniging, terwijl haar collega Joost Theeuwes de restauratie, d.w.z. de aanvulling van in de loop van de jaren verloren gegane fragmenten, op zich heeft genomen.

De schilderstukken, ofschoon nog steeds kwetsbaar, bevinden zich nu weer in prima conditie en worden vanaf deze week tentoongesteld in het archeologisch museum aan de Marktstraat. Mogelijk krijgen ze later een

plaatsje in het nieuwe archeologisch museum.

Over de achtergrond en voorstellingen van de stukken is helaas weinig bekend. De vier schilderijen zijn van diverse grootte, maar vormen, blijkens schildertechniek en -stijl, één geheel. Chronologisch zijn ze te dateren in het derde kwart van de achttiende eeuw. De voorstellingen zijn erg verschillend. Eén stuk toont een kust- en zeegezicht met een Hollandse vrachtvaarder. Op een ander stuk is een havenscène te zien met een Deens

Foto's: Joost Theeuwes.

schip. Op de beide andere schilderijen zijn landschappen en bomen afgebeeld.

De uitvoeringskwaliteit van de schilderijen is eveneens wisselend. De schepen, huizen en mensen zijn van secundair gehalte, maar de compositie is evenwichtig en de landschappen en bomen qua techniek als kleurstelling goed tot bijzonder fraai.

De relatie met Aardenburg blijft in-tussen een mysterie. Evenmin is bekend wie de opdrachtgever en de schilder waren. Zelfs over het huis is nagenoeg niets bekend (in de Tuimelsteenstraat stonden eertijds verscheidene voornamen huizen met achttiende-eeuwse interieurschilderingen). Toch mogen we blij zijn met de vier geres-taureerde schilderstukken. Ze tonen eens te meer aan hoe cultuurhistorisch rijk Aardenburg was en is.

Te zien in:
Archeologisch Museum
Marktstraat 18
4527 CM Aardenburg
tel. 0117-492888

Openingstijden
Dinsdag t/m vrijdag 10-17 uur
Zaterdag en zondag 13-17 uur

Nadere inlichtingen:
Gemeente Sluis, adviseur
Communicatie, Justa van Hermon-
Maassen, tel. 0117-457122.

B rand in de kerk

DE SINT-JANSKERK EN HET SINT-JANSKERKHOF IN SLUIS

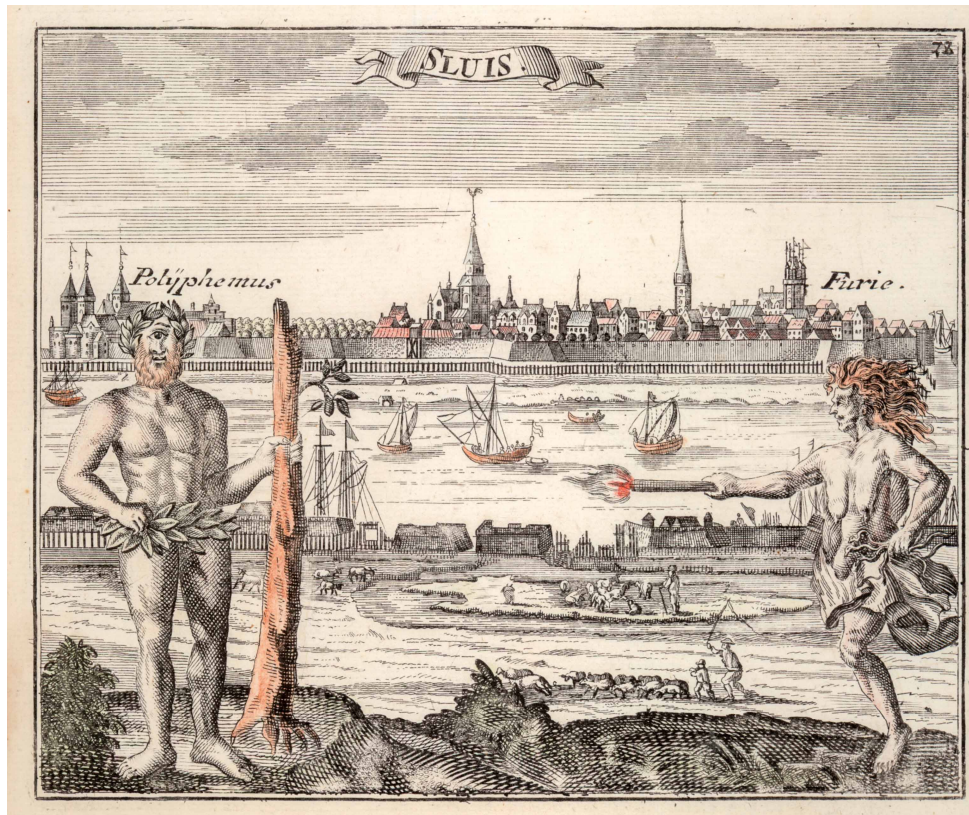
Van 30 juni tot en met 2 september vindt in de raadselder van het Belfort in Sluis de tentoonstelling *Brand in de kerk. De Sint-Janskerk en het Sint-Janskerkhof in Sluis* plaats. De tentoonstelling wordt gehouden naar aanleiding van de algehele herinrichting van het zogeheten Sint-Janskerkhof in Sluis waar onder andere de plattegrond van de kerk opnieuw zichtbaar gemaakt is, zes geres-taureerde grafzerken zijn geplaatst en zuiltjes met toelichtende teksten en afbeeldingen zijn aangebracht.

DE SINT-JANSKERK

Tussen bouw en brand

De Sint-Janskerk dateert uit de eerste helft van de veertiende eeuw. De stad Sluis groeide in die tijd uit tot een grote en bloeiende havenstad. De kerk ligt in een rechthoekig stratenblok dat planmatig werd aangelegd in 1325. Hoewel de precieze datum niet bekend is, moet de bouw van de kerk dus vermoedelijk rond dat jaar begonnen zijn.

In 1604, midden in de Tachtigjarige Oorlog, werd Sluis veroverd door

18de-eeuwse gravure met zicht op Sluis met van links naar rechts het Kasteel, de Sint-Janskerk en het Belfort.

Prins Maurits. De voorheen katholieke kerk werd daarna uitsluitend nog gebruikt voor gereformeerde kerkdiensten.

Kerkelijk leven

De middeleeuwse Sint-Janskerk stond onder het patronaat van de Sint-Baafsabdij van Gent en kreeg in de vijftiende eeuw de status van parochiekerk. Haar belangrijkste taken waren

de liturgie en religieuze diensten voor de parochianen. De kerk groeide snel uit tot een rijke religieuze instelling met personeel, giften, rechten en bezittingen. De twee voornaamste relikwieën waren het hoofd van Johannes de Doper, dat ook in processies werd rondgedragen, en delen van het gebeente van Sint-Joris, die waren meegebracht uit Jeruzalem.

Het gebouw

De Sint-Janskerk, gewijd aan Johannes de Doper, was een driebeukige kruiskerk. Zij was 84 meter lang en 26 meter breed en gebouwd in baksteen. De kerk was ‘georiënteerd’ aangelegd met de toren in het westen en het koor en hoogaltaar in het oosten. De weinig bewaard gebleven afbeeldingen tonen een kerkgebouw met dikke muren, zware zijbeuken, een forse, vierkante toren, een bescheiden dwarsschip, kleine ronde boogvensters en een zevenhoekige koorsluiting.

Het interieur

De kerk had een imposant interieur met een hoogaltaar, gildekappen en gildealtaren en altaren van rijke notabelen. In een schatkamer werd de kerkschat, waaronder de relikwieën, bewaard. Er waren bovendien vele graven in de vorm van tombes, grafkelders, grafzerken en monumenten. Deze dateren van de veertiende tot de achttiende eeuw.

De kerkschat, kapellen, altaren en graven zijn door plundering, verplaatting, ruiming, verwoesting of verkoop vrijwel allemaal verloren gegaan. Meerdere delen van beschilderde grafkelders zijn door opgravingen bewaard gebleven. Van de grafzerken zijn verscheidene tientallen exemplaren grotendeels of fragmentarisch behouden. De meeste liggen op of onder het huidige Sint-Janskerkhof.

DE BRAND

Geldkrapte

In 1794 vielen Franse legers de Republiek binnen. In Sluis ging dit gepaard met een wekenlang dierend bombardement. De schade aan gebouwen en huizen was enorm. Ook de Sint-Janskerk werd ernstig beschadigd en het bestuur zag zich gesteld voor hoge herstelkosten. Die kosten dienden betaald te worden uit een almaar kleiner budget. In 1795 was Staats-Vlaanderen bij verdrag overgedragen aan Frankrijk en de Franse regering vond dat de kerk geen recht had op bijdragen uit de rijkskas. Kosten voor het gebouw, het personeel en de eredienst, die vóór 1794 door de Den Haag zwaar gesubsidieerd werden, moesten voortaan betaald worden uit vrijwillige donaties. Donaties die opgebracht moesten worden uit een beperkt aantal lidmaten (775) en dat in een tijd van toenemende armoede.

Ramp

Gebrek aan middelen leidde tot voortdurend uitstel van reparatie en onderhoud van het kerkgebouw. Op 16 september 1811 liep dit uit op een ramp. In de kerknoutulen staat het aldus:

‘De dag van den 16den september 1[aatst]1[eden] was voor deze gemeente een alleraandoenlijkste en ontzettende dag. In den namiddag van

denselven wierd haar schoon tempelgebouw dat in zich de duidelijkste bliken van oudheid droeg, en het eenig schoon was waarop deze door oorlog geteisterde stad nog kon roemen, door de vlammen aangetast en binnen weinige uren geheel uitgebrand.’

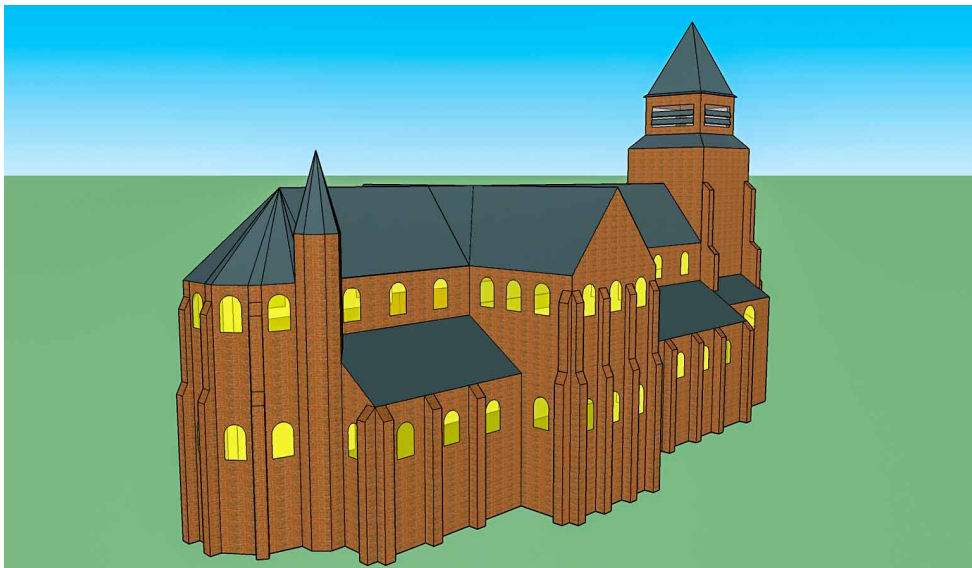
Treurig genoeg schijnt de catastrofe juist veroorzaakt te zijn geweest door reparatie van het dak door een loodgieter (Moelaert). Mogelijk heeft een omgevallen emmer brandende teer of gesmolten lood het houten dak en vervolgens de rest van het gebouw in lichterlaaie gezet. Het eeuwenoude en imposante gebouw verviel binnen korte tijd in een trieste puinhoop.

Twaalf jaar later, onder een ander regime, dat van het Koninkrijk, werden de bouwvallen opgeruimd en resteerde slechts een weiland. Deze plaats staat sindsdien bekend als het Sint-Janskerkhof.

HET SINT-JANSKERKHOF

Archeologisch onderzoek

In 1948/1949 werd op het Sint-Janskerkhof een archeologisch onderzoek uitgevoerd door de toen pas opgerichte Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Het onderzoek concentreerde zich met name op de funderingen van de kerk zelf. Er werden negen beschilderde grafkelders opgegraven. Een aantal

Moderne reconstructie van de verdwenen Sint-Janskerk.

was tijdens de opgraving al in zo'n slechte conditie dat behoud onmogelijk bleek. Slechts een beperkt aantal kon worden gered, geconserveerd en gerestaureerd.

Groenplek

De opgraving liet het terrein van het voormalige kerkgebouw verdiept achter. Vanwege de historische locatie en de vondsten besloot het stadsbestuur van Sluis na de opgraving van het Sint-Janskerkhof een toeristisch-historische attractie te maken. De contouren van de kerk werden aangegeven door middel van muurtjes. Basementen van zuilen in hardsteen gaven de plaats aan van de oorspronkelijke zuilengang en de kruising van het schip met de dwarsbeuken werd met een vierpas in baksteen aangeduid. In de koorsluiting werd een aansluitende knekelput gereconstrueerd alsmede enkele trap treden. Buitenom kwam een bestrating met ijsselsteentjes. De grafzerken werden teruggeplaatst, zoveel mogelijk op dezelfde plek waar ze oorspronkelijk hadden gelegen.

Verval en nieuw initiatief

In de loop van de tijd geraakte het terrein langzaam maar zeker in verval. Vrijwel geen van de grafzerken bleek bestand tegen de wisselende weersinvloeden. Van sommige erodeerde het bovenoppervlak, waardoor teksten en afbeeldingen steeds slechter zichtbaar werden. Andere braken in de loop van

de jaren in meerdere stukken.

In 2006 nam de Werkgroep Sint-Janskerkhof het initiatief tot een reddingsplan. In 2017 besloot de gemeente Sluis het initiatief van de Werkgroep over te nemen en werd in onderling overleg een inrichtingsontwerp gemaakt.

Herinrichting

In de eerste week van mei 2018 werd begonnen met de uitvoering van het ontwerpplan. Op de hoekpunten van de kerk en de toren werden volgens de huidige contourlijnen blokken beton geplaatst. Deze blokken dienen tevens als zitelementen. De stroken hiertussen werden ingevuld met struiken. De toren werd op dezelfde manier aangegeven. In de kerk zijn de pilaren weergegeven door ronde betonelementen. De zes best bewaard gebleven grafzerken werden geconserveerd en gerestaureerd. Zij liggen, geplaatst op een drager, in het voormalige koor van de kerk. Teksten en afbeeldingen lichten de geschiedenis en het belang van de kerk en de zerken toe.

Zo is gepoogd iets van het indrukwekkende verleden en de oude luister van de kerk weer zichtbaar te maken en tot leven te brengen voor de eigen bewoners en geïnteresseerde bezoekers aan de stad.

DE TENTOONSTELLING

Naar aanleiding van de herinrichting wordt in de raadskelder van het Belfort een tentoonstelling georganiseerd, getiteld *Brand in de kerk. De Sint-Janskerk en het Sint-Janskerkhof*. In teksten, afbeeldingen en voorstellingen worden de geschiedenis en de archeologie van de kerk behandeld. Voor het eerst worden alle overgebleven voorwerpen, afbeeldingen en teksten van de voormalige Sint-Janskerk bijeengebracht. Er is veel aandacht voor de grafmonumenten. Ook is een groot aantal losse vondsten te zien die in de loop van de jaren door verzamelaars op het terrein werden aangetroffen.

Bij gelegenheid is een maquette gemaakt van de kerk, waarin de omvang en het monumentale karakter van het gebouw goed tot uitdrukking komt. Ook is een film te zien met achtergrondinformatie, interviews, beelden en drone-opnamen van het terrein.

Bij de tentoonstelling verschijnt een gelijknamig boek, dat aan de balie van het Belfort te verkrijgen is.

In het boek wordt het verhaal verteld van de tentoonstelling, de herinrichting, maar uiteraard vooral van het boeiende en veelzijdige verleden van De Sint-Janskerk en het Sint-Janskerkhof in Sluis.

OPENINGSTIJDEN EN ADRES

30 juni tot en met 2 september 2018

maandag t/m zaterdag 10.00-16.30 uur

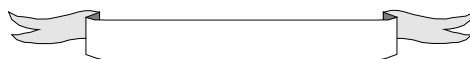
zondag van 13.00 tot 16.30 uur

Belfort Sluis
Groote Markt 1
4524 CD Sluis
tel. +31(0)117-461700

Arco Willeboordse

Kijkt u ook eens op:
www.awnzeeland.nl

De Pijpenkoppen van Van der Tuin

Zoals vaker gebeurt bij de AWN komt er onverwacht iemand archeologische vondsten uit de omgeving aanbieden. Dit keer was het Tonnis van der Tuin met onder andere een collectie metaal, aardewerk, glas en veel pijpenkoppen, 240 stuks, een erfenis van zijn vader. De goede man had in zijn vrije tijd op allerlei plekken op de Bevelanden gezocht naar archeologisch interessante voorwerpen. Onder andere ook in de binnenstad en op het evenemententerrein/Molenplein in Goes had hij veel gevonden bij het ontgraven van de gedempte gracht en vestingwerken. De pijpenkoppen interesseerden hem, thuis waste hij ze zorgvuldig en ging ze nauwkeurig bekijken. De merktekens op de hiel, het uitstekende voetje onderaan de pijpenkop, en aan de zijkant van de pijpenkop, tekende hij na. Het tekeningetje werd in de kop gestopt en in een plastic zakje gedaan. Zo kwam het in onze handen.

Stuk voor stuk werden de pijpenkoppen door ons nogmaals bekeken en beschreven om gedeponereerd te worden. Dit aan de hand van de beschrijving in het boekje van Merken van Goudse pijpenmakers van 1660-1940 van D.H. Duco en de website claypipes.nl eveneens van D.H. Duco.

Pijpenkoppen werden en worden nog steeds gemaakt van pijpaaarde dat in een pijpenkopvorm wordt geperst. Pijpenkopvormen zijn gemaakt van hout. De kwaliteit van de pijpen hangt af van het soort pijpaaarde. Betere kwaliteit pijpen krijgen een polijstbehandeling waardoor zij enigszins glimmen.

Het hielmerk vertelt waar en wie de pijp heeft gemaakt. Het merken van de hiel gebeurde met een ijzeren stempel die door een goudsmid was gegraveerd. In de vaktaal wordt een hielmerk een intagliomerk genoemd. Het merk op de zijkant van de pijpenkop is een reliëfmerk en is niet gestempeld, maar zit in de mal van de pijp. Het wordt in de houten mal gegraveerd met een burijn, een kleine guts. Bij het persen van de klei in de kop wordt het merk overgebracht. Dit spaart arbeid uit. Het zetten van een hielmerk werd vroeger door meisjes met de hand gedaan.

Hielmerken kunnen in grote lijnen worden onderscheiden in:

- lettermerken, dit zijn de letters van de voornaam, tweede voornaam en/of achternaam van de pijpenmakers, gekroond of ongekroond;
- cijfermerken, gekroond of ongekroond;
- figuratieve merken.

De eerste pijpenmakers kwamen uit Engeland. Het waren economische en

politieke redenen die hen naar Nederland brachten. Als hielmerk gebruikten zij het tudorroosmerk, al dan niet gekroond.

In de zeventiende eeuw kwam het roken van pijpen goed op gang. Het gevolg was dat er vele kleine werkplaatsen ontstonden. De pijpen uit die

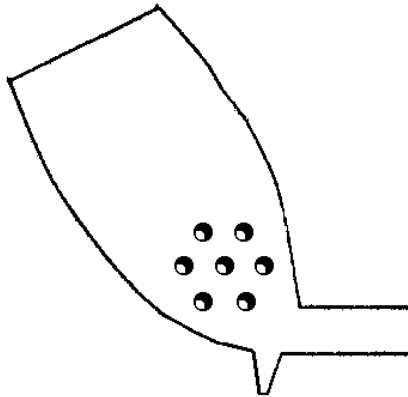

Fig. 1.
De tudorroos is het oudste hielmerk.

tijd kenmerken zich door een kleine kop met een groot hielmerk en met een relatief dikke steel.

De meeste pijpen werden in Gouda gemaakt, maar er bestonden in de 17de eeuw ook werkplaatsen in andere steden zoals bijvoorbeeld in Bergen op Zoom.

De pijpenmakers kwamen in 1660 samen in een pijpenmakersgilde. De gildestructuur kende een gildebestuur (overlieden en dekens) en een gildeadministratie. Leden van het gilde werden gildebroeders genoemd. Het was een vorm van beroepsbescherming om vervalsing tegen te gaan. Een gilde was stadsgebonden. Aanvankelijk was het pijpen maken en de pijpenhandel in één hand. Later ontstond er een tweedeling in pijpenmakers en pijpenhandelaren. De pijpenhandelaren kochten de pijpen van de makers in een verpakking. Het makersmerk stond op de kist of mand. De handelaren keurden de pijpen en verkochten ze op markten waar ze vaak een hoog marktgeld moesten betalen.

Dat er na 1672, het rampjaar, veel nieuwe pijpenmakerswerkplaatsen ontstonden, had te maken met de slechte economische tijd met als gevolg ontslag voor pijpenmakersknechten die niets anders konden dan voor zichzelf te beginnen. Dat kan je zien aan de hielmerken omdat er steeds meer hielmerken bijkomen met drie of meer letters. Ook lettermerken komen steeds meer voor.

Er was veel onderlinge concurrentie. Zo werden er rechtszaken gevoerd over het gebruik van bepaalde hielmerken als deze te veel op elkaar leken. De reden voor deze rechtszaken was dat er kans was op klantenverlies

Alles netjes op een rijtje in een ladekast met een beschrijving van de merken op briefjes er onder. Foto: Joost van den Berg.

omdat iedere roker zijn eigen voorkeur had voor een bepaalde pijp.

Dat het roken steeds populairder werd en de tabak goedkoper, kunnen we zien aan de grootte van de pijpenkoppen uit de 18de en 19de eeuw die mener van der Tuin veel gevonden heeft.

Eind 18de en 19de eeuw werden de kleine pijpenfabriekjes overgenomen door de grotere. Uiteindelijk bleven er een paar grote werkplaatsen in Gouda over waarvan we de naam vaak tegenkomen. Bijvoorbeeld de firma Van de Want en de fam. Goedewagen.

Uit de collectie pijpenkoppen van Van der Tuin blijkt dat er veel afval is gestort over lange tijd. De oudste pijpen dateerden uit de zeventiende eeuw, maar de meeste uit de 19de eeuw. Er zitten exemplaren bij waarvan we de hielmerken niet hebben kunnen achterhalen en dat is bijzonder.

Hartelijk dank voor de schenking van de collectie.

Conny Dekker.

Excursie naar Ieper

Met bezoek aan het centrum van Ieper, museum In Flanders Fields en kennismaking met WOI-archeologie.

Op 25 augustus aanstaande bezoeken we de prachtige historische stad Ieper in West-Vlaanderen. Historisch tussen aanhalingstekens, want Ieper werd tussen 1914 en 1918 in de strijd tussen de geallieerden en Duitsers vrijwel volledig van de kaart geveegd. Ondanks het advies van Churchill ('Laat het zo, maak er een modern Pompeï van.') werd de stad weer opgebouwd en Ieper ziet er nu zelfs middeleeuwer uit dan vóór de verwoesting!

We gaan 's ochtends aan de hand van een stadsgids op verkenning door het oude centrum met zijn vele monumentale panden. 's Middags brengen we een bezoek aan de indrukwekkende Lakenhal met belfort, waar het museum *In Flanders Fields* is gevestigd. Ook daar krijgen we een rondleiding. In het museum kunnen we ten slotte een tentoonstelling bezichtigen gewijd aan topstukken uit een type archeologie waarmee wij in Nederland geheel onbekend zijn, de Eerste Wereldoorlogarcheologie.

Programma

- 10.00 uur samenkomst in Ieper
- 10.30 uur stadswandeling: verkenning van historisch Ieper
- 12.30 uur middagmaal
- 14.00 uur samenkomst in en rondleiding door Museum In Flanders Fields
- 16.00 uur vrij bezoek aan de tentoonstelling Sporen van de oorlog. Archeologie en de Eerste Wereldoorlog.
- 17.00 uur einde en nababbel

Kosten

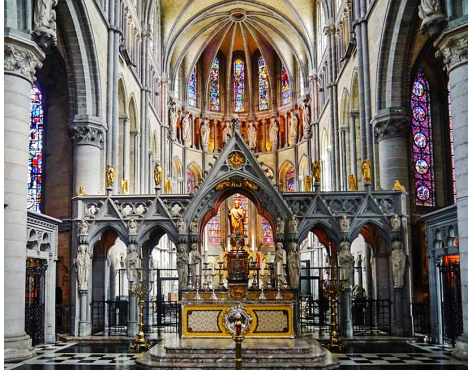
- s ochtends 2 uur rondleiding door stadscentrum:
stadsgids: geen kosten
- s middags: 2 uur door vaste expositie: voor de groep: gids + audio-apparatuur : €30,00
- individueel entree museum: €7,-

ENKELE HOOGTEPUNTEN

Sint-Maartenskathedraal

Aanvankelijk stond in deze omgeving een Romaanse kerk, waarschijnlijk uit de 10e of 11e eeuw.

In de achtste eeuw ontstond het bisdom Terwaan (nu Théroutane, op de Leie en ten zuiden van Sint-Omaars). Keizer Karel V verwoestte de abdijen van Terwaan omdat de abten te loyaal waren aan de Franse koning. In 1561 werd het bisdom Terwaan ontbonden in drie bisdommen: Boulogne-sur-Mer, Sint-Omaars en Ieper. De kerk

De Sint-Maartenscathedraal te Ieper, herbouw 1922-1930.

van het St.-Maartens klooster (reguliere kanunniken van Sint-Augustinus) werd toen tot kathedraal verheven. Cornelius Jansenius is de bekendste bisschop geweest van het bisdom Ieper.

Het concordaat tussen Napoleon Bonaparte en paus Pius VII van 1801 schafte het bisdom Ieper terug af en vanaf toen behoorden de parochies tot het bisdom Gent. In 1833 werd het bisdom Brugge heropgericht, waar Ieper sindsdien onder valt.

Saint George's Memorial Church

Saint George's Memorial Church is een Anglicaanse kerk in de Belgische stad Ieper, gebouwd om de 500.000 Britse soldaten te herdenken, die tijdens de Eerste Wereldoorlog gestorven waren bij de drie gevechten aan de Ieperboeg. Het is een ontwerp van de Londense architect Reginald

Blomfield, de ontwerper van de Menenpoort. Het kerkje is gratis te bezoeken. In 1952 waren er slechts een 600-tal bezoekers, maar in 2000 liep het cijfer op tot 70.000.

Lakenhalle

De Lakenhalle van Ieper is één van Europa's grootste burgerlijke gebouwen in gotische stijl. De oorspronkelijke lakenhal werd gebouwd tussen 1230 en 1304 en vormde één van de vroegste grote gebouwen ten noorden van de Alpen. Het belfort is 70 m hoog en werd gebouwd tussen 1200 en 1230 als teken van de macht der burgerij. Vanaf eind 12de eeuw tot 1817 werden echte levende katten uit de belfortoren geworpen. Sinds 1955 zijn dit pluchen katten.

Het gebouw werd tijdens de Eerste Wereldoorlog volledig vernield en later weer opgebouwd. De gerestaureerde lakenhal werd in 1967 voltooid. De architecten, waaronder Jules Coomans, opteerden voor een getrouwe reconstructie van de vooroorlogse toestand. Onder aan de lakenhallen zijn de originele stenen nog zichtbaar, deze zijn de grootste. Hoe meer men naar boven gaat, hoe kleiner de stenen worden.

De lakenhallen werden vroeger gebruikt als verhandelingsplaats van laken. In elke deuropening onder aan het belfort werd het laken verkocht. Ieper was in de middeleeuwen zeer beroemd vanwege de goede kwaliteit van het laken.

Tegenwoordig is de Lakenhalle een door UNESCO beschermd monument als onderdeel van de gezamenlijke inschrijving van een groep belforten in België en Frankrijk. In de belfortoren (70m) bevindt zich een beiaard met 49 klokken met een totaal gewicht van 11.892 kg. Om het kwartier speelt een automatisch spel: "Het Iepers Tuindaglied".

Menenpoort

De Menenpoort is een herdenkingsmonument in de Belgische stad Ieper. De stadspoort werd in 1927 door de Britten gebouwd aan de oostzijde van de stad, ter nagedachtenis van de ongeveer 54.900 Britse soldaten die in de Eerste Wereldoorlog sneuvelden en niet meer geïdentificeerd of teruggevonden werden. De naam verwijst naar de stad Menen, een stad waar men vanuit Ieper-centrum via de Menenpoort naartoe kan. De poort is

De Menenpoort te Ieper uit 1927

één van de herdenkingsmonumenten voor vermisten van de Commonwealth War Graves Commission.

Sinds 1928 (uitgezonderd 1940 tot 1944) wordt hier iedere avond, klokslag acht uur door een groep klaroensblazers van de Last Post Association de Last Post gespeeld *opdat we niet vergeten hoe zij voor ons streden (Lest we forget ...)*.

Museum In Flanders Fields

Het In Flanders Fields Museum is een modern en interactief oorlogsmuseum gevestigd in de Lakenhalle. De naam verwijst naar een bekend gedicht van John McCrae: *In Flanders Fields*. Het museum werd in 2012 grondig vernieuwd. In 2013 bezochten 300.000 mensen het museum.

100 jaar geleden was de streek rond Ieper het decor van één de meest verwoestende conflicten uit de geschiedenis. Nu ook de laatste getuigen gestorven zijn, is het In Flanders Fields Museum meer dan ooit de poort naar de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen. Het vernieuwde In Flanders Fields Museum confronteert de bezoeker met de gevolgen van den Grooten Oorlog. Het confronteert oud en jong met leven en dood in de Ieperse frontstreek. De tentoonstelling met videoprojecties, geluidsfragmenten en multimediatoepassingen dompelt de bezoeker onder in het leven aan het front. Iedereen krijgt ook een

In de Westhoek wordt intensief archeologisch onderzoek gedaan naar resten van slachtoffers uit de Eerste Wereldoorlog.

poppy-armband waarmee hij vier persoonlijke verhalen van 'de kleine man' uit de 'Grooten Oorlog' kan ontdekken. Door in te loggen kun je in contact komen met je evenmens in de oorlog een eeuw geleden.

De permanente tentoonstelling belicht de aanloop tot de Eerste Wereldoorlog, de inval in België, de eerste maanden van de bewegingsoorlog, de vier jaar stellingenoorlog in de Westhoek, de verwoesting van de oorlogs-

jaren, de naoorlogse periode en de voortdurende herdenking sindsdien. In het museum staan vooral de verhalen van de tijdgenoten, die de oorlog te velde meemaakten, centraal. Stemmen en gezichten van echte mensen maken de oorlog tastbaar en persoonlijk in dit museum. Mannen, vrouwen en kinderen, burgers en soldaten, schrijvers en kunstenaars... Zij confronteren de bezoeker met hun oorlog.

Tentoonstelling Sporen van de oorlog

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog was het landschap langs de frontlijn omgevormd tot een grote woestijn. Na de oorlog kwam de bevolking terug en wachtte hen de enorme uitdaging om de regio opnieuw op te bouwen en bewoonbaar te maken. In die periode werden de sporen van de oorlog weggeveegd, of werden ze een deel van het archeologische bodemarchief. Overal in de Westhoek sluimeren in de bodem, nauwelijks dertig centimeter diep en onzichtbaar voor het blote oog, de archeologische resten van de oorlog.

De tentoonstelling toont voor het eerst de resultaten van meer dan 150 opgravingen die het afgelopen decennium in de frontregio plaatsvonden. Talrijke spectaculaire bodemvondsten komen aan bod. Ze werden aangetroffen op de slagvelden aan het IJzerfront en de Ieperboog, en in militaire kampen en hospitalen achter het front. Objecten uit de loopgraven tonen het dagelijkse leven aan het front. De absolute blikvangers van deze tentoonstelling zijn paardenskeletten, een Britse en Duitse originele loopgraaf, een ondergrondse tunnel en de persoonlijke objecten van zes Duitse gesneuvelden die in een onlangs ontdekt massagraf werden begraven.

Bronnen

- www.wikipedia.org
- www.inflandersfields.be

M ededelingen bestuur

Het advies van het samenwerkingsverband is op 25 april aangeboden aan gedeputeerde Ben de Reu op de contactdag Erfgoed en Ruimte in Goes. Vanuit de aangesloten organisaties wil men doorgaan in de nieuwe clusters van de SCEZ: 'Erfgoed en Ruimte' en 'Erfgoed en Publiek'.

Het doel is:

- elkaar ontmoeten en informeren over de nieuwe Erfgoedwet en Omgevingswet;
- komen tot een eerlijke verdeling van de provinciale subsidie;
- zoeken naar gezamenlijke activiteiten vanuit deze organisaties. Daarvoor is nog meer ondersteuning nodig vanuit de hele Erfgoedsector en de SCEZ.

Het VCA-diploma

Voor de AWN-leden en vrijwilligers uit West-Brabant die nog niet in de gelegenheid waren het VCA-diploma te halen zoeken we een oplossing. Zodat ook zij kunnen meewerken bij archeologische bedrijven.

De Nationale Archeologie Dagen

(NAD) in oktober zijn zeer geschikt als uitje voor het 'grote publiek'. Zij kunnen diverse locaties verspreid door Zeeland en West-Brabant bezoeken waar vrijwilligers interessante

presentaties geven en mooie vondsten laten zien.

We gaan proberen om net als vorig jaar weer locaties te vinden waar dat mogelijk is.

In 2018 gaan we ook kijken waar er tijdelijk of permanent een vitrine met vondstmateriaal ingericht kan worden. Te denken valt aan o.a. bibliotheken, dorpshuizen, archieven en gemeentehuizen/stadskantoren. Hiermee hopen we meer draagvlak te creëren voor archeologie in de regio.

Tot slot wil het AWN-bestuur nog het Dorpshuis in Waarde bedanken voor de gift. We zijn er blij mee en zullen daar een goede bestemming aan geven.

Dicky de Koning

Tweede deel VrijwilligersOproepSysteem

In Zuidwesterheem 92 is uitgelegd wat ons VrijwilligersOproepSysteem doet en hoe het precies werkt. Om even ieders geheugen op te frissen, volgt hier een citaat. *Met het systeem kunnen AWN-leden hun actuele beschikbaarheid en toerusting aange-*

ven, en kunnen archeologische bedrijven of instellingen met een opgravingsbevoegdheid precies die beschikbare vrijwilligers oproepen die goed zijn toegerust. Aan de alhier beschreven werking hebben we intussen echter wel wat moeten sleutelen, want op het verzoek aan onze leden in ZWH 92 om zoveel en zo spoedig mogelijk bij dit systeem in te schrijven, heeft slechts een handvol leden gereageerd. Omdat we niet kunnen aannemen dat er maar zo weinig leden daadwerkelijk belangstelling hebben voor deelname aan archeologische opgravingen, hebben we besloten dat voorlopig iedereen is ingeschreven, behalve degenen die expliciet bij het secretariaat hebben aangegeven geen enkel mailbericht van of via de AWN-afdeling Zeeland te willen ontvangen (één lid heeft dit inderdaad te kennen gegeven). Verder hebben we, om het systeem zo eenvoudig mogelijk te houden, besloten om de hierboven bedoelde toerusting (veiligheidskleding en VCA-diploma) voorlopig buiten beschouwing te laten.

Zoals gezegd, bestaat het oproepsysteem uit twee delen: één voor AWN-leden en één voor opgravingsbevoegde bedrijven en instellingen. Een tweede citaat uit ZWH 92 is het volgende. *Zodra er voldoende aanmeldingen zijn, zal ook het tweede deel van het systeem in werking treden; dit is het deel waarmee opgravingsbevoegde bedrijven en instellingen de*

beschikbare vrijwilligers zelf kunnen oproepen. Dit deel van het systeem wordt operationeel vanaf juni 2018, wanneer de nieuwe Zuidwesterheem (ZWH 94) beschikbaar komt. Dan hebben alle certificaathouders archeologie - dit zijn uitvoerders van archeologische werkzaamheden die beschikken over een certificaat voor deze werkzaamheden conform de huidige Erfgoedwet - waarvan wij weten dat ze regelmatig in Zeeland actief zijn, van ons een brief met uitleg en een wachtwoord ontvangen zodat ook zij met ons systeem aan de slag kunnen.

Zodra een certificaathouder een oproep heeft geplaatst, ontvangt deze daarvan automatisch een kopie via de mail. Alleen indien men werkelijk aan het gemelde project wil deelnemen, is het zaak om snel op de oproep te reageren. Dit kan, zoals duidelijk staat aangegeven, via mail of telefonisch. Vooraf beschikt de desbetreffende certificaathouder niet over gegevens van onze leden; dit gebeurt pas wanneer men deze gegevens zelf via de mail of telefonisch doorgeeft.

Namens het bestuur, Hans de Vos.

A genda 2018

17, 24, 31 juli, 7 en 14 aug

Demonstratie zoutzieden tijdens Middeleeuwse Dagen Terra Maris, Oostkapelle

18 aug 2018

Deelname AWN Zeeland aan de Oostkapelse Dag

25 aug 2018

Excursie naar Ieper

15 sept 2018

Excursie naar Westdorpe en Sas van Gent (Sas van Gent met de HKDB)

Opgave bij Dicky de Koning:
secretariaat@awnzeeland.nl of:
06-28615255.

De (publieks)activiteiten van AWN afdeling Zeeland worden mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Provincie Zeeland.

Kopij voor de volgende Zuidwesterheem kunt u tot 19 augustus inleveren bij de leden van het bestuur. Bij voorbaat hartelijk dank voor uw bijdrage!

Ere-voorzitters van onze vereniging:
J. van Hinte † en J. van den Berg †

ADRESSEN BESTUUR AWN-ZEELAND OLOFON

a. Voorzitter:
vacant

b. Penningmeester:
N. (Niek) Beeke
Rotterdamsekaai 65 a
4331 GN Middelburg
tel.: 0118-639040
niekbeek@xs4all.nl

c. Secretaris:
D. (Dicky) de Koning-Kastelijn
Populierestraat 47
4431 CL 's-Gravenpolder
tel.: 06-28615255
secretaris@zeelandnet.nl

d. Lid:
J.C. (Hans) de Vos
Siguitsedijk 29
4434 NB Kwadendamme
tel.: 0113-649993
HansdeVos@zeelandnet.nl

Redactie: Leida Goldschmitz (eindredactie) en Niek Beeke.
Zuidwesterheem is de kwartaaluitgave van de AWN-afd. Zeeland, een blad voor en door leden van de afdeling en andere geïnteresseerden.
De auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van de artikelen. Het bestuur behoudt zich het recht voor om ingezonden artikelen te weigeren of in te korten, dit uiteraard in overleg met de auteur.